

ՀԱՏՈՐ Ծ

1892

ՕԳՈՍՏՈՍ

ՈՒՍՈՒՍՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻՔԷԱ-ՊԱԽԴԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱԿԵՏԻՈՑ ԱՂԱՆԴՆ

ԵՒ ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԸ

ՍՐԻՈՅՍ սկիզբն Ռուսա-Հայոց մամուլն⁽¹⁾ իւր նորա խայծ պտուղներուն հետ կ'ընծայէր բանասիրաց, իբրեւ կաղանդչէք, յոյժ ցանկալի և շահագրգիռ մնացորդ մ'ալ թ գարու մեր արդիւնաշատ նախնեաց անյայտացած գանձերէն. այսինքն է՝ Նարեկեան վանաց առաջին վանահօր՝ Մեսախայի Խոստովանութեան գիրք, որ թէպէտև իր մեծ գիտութեան հետ անարատ վարուց և սրբութեան համբաւ իսկ ստացած էր, բայց ամբաստանութեամբ իբրեւ համանուն կաթողիկոսէն սուրբ հաւատոյ դին, ստիպուեցաւ իւր համանուն կաթողիկոսէն սուրբ հաւատոյ դաւանութիւն տալ իր մահուան անկողնոյն և օրհասական ժամուն մէջ, և երդմամբ նշովել անոր հակառակադէն աղանդը:

Գրոյս հրատարակողը՝ Միսաքան, այսպէս նաև անոր ընդդիմաբանողք՝ կարծեցին, թէ այս եղած ըլլայ Մեսախայի թոնրակեցւոց գէմ գրած այն նշանաւոր երկասիրութիւնը, զոր

1. «Արարատ ամսագիր». Վաղարշապատ. 1892 Յունուար:

կը յիշատակեն գովեստիւք՝ ազգային հին մատենագիրք։ Սակայն իմ կարծիքով՝ արդէն լոյս տեսած այդ Գիր խոստովանութեանը՝ բնաւ պէտք չէ շփոթել թոնրակեցւոց դէմ գրուած երկասիրութեան հետ, որ բոլորովին տարբեր սեռի գրութիւն մ'էր և արժանաւոր գլուխ գործոց՝ Նարեկաց մեծանուն վանահօր։ Մանաւանդ թէ այս վերջին գրուածքս՝ որ կը ֆնայ տակաւին ծածկուած, չգիտեմ որ անկեան և խաւարի մէջ՝ խոստովանութեան գրէն տարիներ յառաջ գրուած էր ջատագովութեան ձեով և ամենամեծ համբաւ հանած։

Ստուգիւ՝ այսպիսի մի եղելութեան ակն յայտնի ապացոյց են նախ նոյն ինքն Անանիայի գրութեան վերջաբանի սոյն խօսքերը. « Ի բոլոր սահմանեալ ամպարչտացն դաւանութեանց հետի գոյով, ըստ յառաջագոյն գրեցոց վառն ևոցա »։ Բ. Ն. Շնորհալին՝ իւր առ Միլիպետս գրած թղթի մէջ՝ յետ յիշելոյ թոնրակեցւոց միտրամիտ բարբաճմունքը, ոյք կ'ըսէին, թէ « Եկեղեցի՛ ոչ չինեալն է 'ի մարդկանէ, այլ մեք միայն, և մարդոցն գիրք, և որ 'ի նմա կարգեալքն են խաչ օրհնել և եկեղեցի, և այլքն ոչ են ընդունելիք »։ անդէն վրայ կը բերէ այսպէս. « Արդ՝ ընդդէմ՝ զայսոսիկ և զայնպիսիսն ասողացն՝ յառաջագոյն հոգացին վարդապետքն ժամանակին, և գրեցին բանըս իմաստութեան և լուծին բաւականապէս զստուծին նոցա. և որ ոք ընթերցեալ է զԳիրս երանելոյն Անանիայ Նարեկացւոյ վարդապետի որ ընդդէմ անիճելոյն Սմբատայ անբերի ունի զայսոցիկ զպատասխանի »։ Իսկ Անանիայի ձեռքերնիս հասած թղթի մէջ որովհետեւ այսպիսի առարկութիւններ և պատասխաններ չկան և ոչ անունն անգամ Սմբատայ. ուրեմն պէտք է որ մեզ անծանօթ մի ուրիշ գրուածքի մէջ ըլլային, զորս Շնորհալին իսկ կարդալու բաղդն ունեցած էր։ Գ. Գր. Մագիստրոս, առ կաթ. Ասորոց ուղղած թղթին մէջ, ուզելով Սմբատայ բոլոր ամպարիշտ գործոց և վարդապետութեանը վրայ գաղափար տալ. « Ալէ, առ ընթերցիր, եթէ գտցես յայդմ գաւառի, զԳիրս Անանիայի սրբոյն և զերիցս վարդապետին... և զՏեառն Յովհաննէսի Հայոց վերագիտողի, թէ որպիսի՛... անիծեալն այն Սմբատ երեւցաւ »։ Առ Յովհաննէս անկարելի էր գտնել զանուն Սմբատայ. ուրեմն հետեւութիւնն յայտնի է։ Դ. ապացոյց մ'ալ կու տայ մեզ ամենաշնորհ վարդապետն Գր. Նարեկացի՝ որ իւր առ Ուխտն Կձառայ վանից գրած թղթոյն մէջ թոնրակեցւոց միտրութիւնները մի առ մի յիշատակելէն վերջ՝ կ'ըսէ առ Մուշեղ. « Արդ՝ զայսոսիկ հօրեղբայրն մեր (Ան. Նարեկացի՝ զոր յառաջուրնէ յիշած էր) և վարդապետ՝ մեծառ քննութեամբ

խնդիրս արարեալ իբրև զԱստուծոյ ջատագով, և անդատին իբր զինաստուռն նախաւարտիկ տապալեաց զաշտապետարան հայ-
հոյնոքին անօրինելոցն թոնրակեանցն » : Յոյժ երախտապարտ
ենք Գրիգորի մեզ ընծայած այս և ուրիշ տեղւոյն, ուր « զար-
մանագիծ հակաճառութիւն » ևս կ'անուանէ Անանիայի սոյն գը-
րութիւնը : Դիտելու ենք, որ սուրբ վարդապետս՝ առաջին տեղ-
ւոյն մէջ մատնանիշ կ'ընէ իւր հօրեղբորը՝ մեծաւ քննութեամբ
եղած և յէջմիածին հրատարակուած թղթէն տարբեր բաներ
պարունակող և ընդարձակ գրուածքի մի վրայ : Բ. թէ Անա-
նիա՝ այն գրուածքով եղաւ իբրև նախամարտիկ և առաջին տա-
պալիչ թոնրակեցւոց մոլորութիւններուն : Գ. թէ անկէց վերջ
եկող մատենագիրը, այսինքն է Գր. Նարեկացին, Գր. Մազիս-
տրոս և այլք՝ Անանիայի այն գրութենէն իբր 'ի ճոխ և ամենա-
զէն զինարանէ առին յետոյ իրենց զէնքերն և պատերազմեցան
թոնրակեցի մոլորեցուցիչներու դէմ : Արդ՝ այսչափ յայտնի և
որոշ վկայութեանց հանդէպ կը զարմանա՞մ, թէ 'ի նչպէս Միա-
բանն և իրեն ընդիմաբանողք դարձեալ անճիշդ կարծիքներ
հաղորդեցին Անանիայի գրութեան մասին :

Յոյժ ցաւալի է արդարև այսպիսի մեծ կարեւորութիւն ունե-
ցող գրուածքի մի կորուստն, որով միայն կարելի էր Հայոց և
թոնրակեցւոց յայնժամու եկեղեցական և քաղաքական կացու-
թեանը վրայ կատարեալ գաղափար մի կազմել : Սակայն միւս կող-
մանէ կ'ուրախանանք, որ այսպիսի ցաւալի կորստեան մի պա-
կասը կու գայ լեցնել Գր. Նարեկացւոյ մէկ անտիպ թուղթը,
որ՝ ինչպէս բտուեցաւ, գրուած է առ Ուխտն Եմաւայ, և ա-
նոր խորագիրն է. « Թուղթ ամենաշնորհ վարդապետին Գրի-
գորի Նարեկացոյ, զոր գրեաց 'ի հոյակապ և յականաշոր Ոռի-
տըն Կձաւայ, վասն կարճեացն անիճեղոց թոնրակեանց Յա-
նեսի և Յամրեսի, որ եկն զգետտիւռ ոչխարաց և 'ի ներքոյ գայլ
յափշտակող. որ և 'ի պտղոյն ծանոցցաւ ամենից. զոր-շուռեալ
երանելի վարդապետն գրեաց սակա ազատութեան 'ի չար կար-
ճեացն » :

Անանիայի « Խոստովանութեան գիրն » հրատարակուելէն ան-
միջապէս վերջ կարելի էր հրատարակել 'ի վայելու ուսումնասի-
րաց՝ նաև Ս. Գրիգորի այս թուղթս⁽¹⁾, որ շատ մեծ առաւե-
լութիւններ ունի պատմական և այլ կէտերով քան զառաջինը.
բայց ժամանակն և պարագայք չներեցին ինձ : Երկրորդ՝ ես

1. Զոր կը յիշէ նաև Ալ. Երեցեան իբրև ծանօթ գրութիւն մի, առանց մի
խօսք ըսելու, թէ ո՞ր տեսած է զայն. որով կարծել կու տայ, թէ ի լոյս գիտէր
միայն :

մտադիր էի միայն այս ծածկուած դանձա 'ի լոյս ածել պահանջուած լուսաբանութեամբք։ Բայց որովհետև Անանիայի յիշեալ գրութեան առթիւ՝ երկու դէմ՝ ընդդէմ՝ կարծիքներ ևս 'ի հըրապարակ ելան թոնրակեցւոց աղանդին և Հայոց վերաբերութեամբ՝ այլ և այլ դիտաւորութիւններով։ այս պատճառաւ իսկ կարևոր համարեցայ մասնաւոր ներածութեամբ մի ընդարձակել այս գրութեանս սահմանը, Մանիքէա-Պաւլիկեան թոնրակեցւոց աղանդի ծագումն և կրած այլակերպութեանց պատմութիւնն հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրելու համար, և ցուցնելու անոր մեր ազգին և պատմութեան վրայ գործած ազդեցութիւններն։ Առ այս մեծապէս նպաստամատոյց պիտի լինի մեզ մանաւանդ Գրիգորի Նարեկացւոյ պէս թոնրակեցւոց աղանդին հմուտ և ականատես վարդապետին ծանրակշիւ հեղինակութիւնը։

Անանիայի « Խոստովանութեան գրի » հրատարակիչը՝ Միաբան կամ լաւ ևս Գալուստ-Դպիր՝ Տէր Մկրտչեան, իւր գրած Յառաջաբանի⁽¹⁾ մէջ կը համարի, թէ թոնրակեցի կոչուած աղանդաւորաց շրջանը թ գարու առաջին կէսէն կը սկսի և կը տեւէ մինչև երկրորդ կէս ԺԱ դարուն։ Բ. թէ՛ այս և թէ՛ Պաւլիկեան աղանդը՝ բուն հայկական հոգի վրայ ծագեցան, կ'ըսէ, և անկէց անցան 'ի փոքր Ասիա, 'ի Միջագետս, Բաւկանեան թերակղզին, Միջին Եւրոպա, հիւսիսային Իտալիա և հարաւային Ֆրանսա։ Գ. թէ՛ այս կրկին աղանդները պէտք է նկատել իբրև հայ հոգեւոր-մտաւոր կեանքի ինքնուրոյն արտայայտութիւն՝ մեծ և նշանաւոր իւր հետեանքներով։ Դ. թէ՛ նորակրօնութեան և բոլոր բողոքական-աւետարանական եկեղեցեաց բուն նախահայրերն և հիմնադիրք Հայոց աշխարհէն դուրս եկան։

Իսկ Մուրացանի կարծիքով(-), ընդհակառակն, Ա. թոնրակեցւոց աղանդն իսկապէս հայկական մտաց ինքնուրոյն արտայայտութիւն չէր, այլ շարունակութիւն Պաւլիկեանց ծանօթ աղանդին, որուն վրայ, գուցէ հայ աղանդաւորներն յաւելրեն մի երկու (!) ուրիշ մոլորութիւններ ևս։ Բ. Պաւլիկեանց աղանդը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ հին Մանիքեցւոց աղանդը, որուն հիմնադիրն էր Մանի անուամբ քրիստոնէացած պարսիկ քահանայ մի։ Գ. Այս մոլորութիւնս իւր ծագմանէն երեք և կէս դար վերջ մտաւ 'ի Հայս, այն է 'ի կէս Է դարուն։

1. Արարատ ամս. Թիւ Ա. տարի ԻԽ. Յունուար։

2. Տես Նոր-Դար N°. 33 և 36, իններորդ տարի, փետր. 1892։

Արդ՝ իրարու հակառակամարտ այս կարծիքներս և տեսու-
թիւնքս՝ ուրոյն առանձին նկատելով կը պարունակեն մերթ ճիշդ,
մերթ անճիշդ և մերթ ալ խառնաշփոթ եղելութիւններ, որով
անկարելի է որոշ գաղափար կազմել վերոյիշեալ աղանդոց և անոնց
ծագման և զարգացման վրայ: Ստոյգ է Մ'իւրանի ըսածը, թէ
Թոնրակեցւոց աղանդը՝ Թ դարու առաջին կէսին սկսաւ 'ի
Թոնրակ: Բայց կարելի՞ է եզրակացնել ասկէց, թէ այս է
բուն ժամանակակէտ ծագման կամ սկզբնաւորութեան անոնց
դաւանած աղանդին. ոչ բնաւ. որովհետեւ Հայք միայն Թոնդրա-
կեցի կամ Թոնրակեցի անուանակոչութեամբ կը ճանչնային այն
աղանդը և այն իսկ պարզապէս Թոնտրիկ կամ Թոնրակ աւանդին
մէջ յերևան գալուն պատճառաւ. իսկ օտարազգի մատենագիրք՝
Պաւլիկեան կամ Մանիքեցւոց աղանդ անուանեցին և կ'անուանեն
ցայսօր: Երկրորդ՝ համարելով թէ այս կրկին աղանդներն իսկ
հայ հոգին վրայ սնած և բարդաւաճած ըլլան, սակայն և այն-
պէս կրնայ ըսուիլ իրաւամբ, թէ հայ հոգեւոր-մտաւոր կեանքի
ինքնուրոյն ծնունդ և արտայայտութիւն եղած լինին: Ո՛չ եր-
բէք. վասն զի երալլիկեալ որդին Պօղոսը կամ Պայլիկ, ինչ-
պէս մօր անուանէն՝ որ աւելի յունարէն հնչումն ունի, յոյն եւ
ղած կ'երևի՝ քան հայազգի. մանաւանդ եթէ դիտենք որ ինչ-
պէս Թոնրակեանց աղանդը՝ Պաւլիկեանցին, այս վերջինս ալ՝
դարերով յառաջ մոռացուած հնագոյ՝ աղանդի մի վերայայտ-
նութիւնը կարէր լինել և էր իսկապէս: Այս կէտս յետոյ պի-
տի քննենք անտարակոյս: Եւ այն ընդհանուր եզրակացութիւ-
նը՝ որով բոլոր բողոքական—աւետարանական դաւանանքներն իւ-
րեւ նորախայծ շառաւիղներ կը համարուին Պաւլիկա—Թոն-
րակեան նախածնող աղանդին, այնքան հիմնաւոր չերևիր ինձ,
այլ պարզապէս Գերմանիոյ և Անգղիոյ բողոքականներն և աւե-
տարանականները շոյելու համար հնարուած գիւտ. վասն զի այն
աղանդները,—զոր յետոյ քննելու առիթ պիտ'ունենանք,—գրեւ
թէ բոլորովին հեթանոսական էին, և կը ձկտէին 'ի կործանումն
քրիստոնէութեան, խորհրդոց Եկեղեցւոյ և բարոյականին առ-
հասարակ. իսկ բողոքական և աւետարանական եկեղեցիք, ընդ-
հակառակն, կ'ընդունին ոչ միայն հին և նոր ետակարաններն,
այլ նոյն իսկ Մկրտութեան և Ս. Հաղորդութեան խորհուրդնե-
րն և քրիստոնէական վեհ բարոյականը:

Գալով Մուրացանի յայտնած կարծիքին՝ կ'ըսենք, թէ անոր
առաջին նախադասութիւնը թէև ճշմարտանման, բայց և այն-
պէս հայ աղանդաւորաց ընծայուած մասը խիստ աննշան է և
ենթադրական, մինչդեռ իրօք անոնց խաղաքած դերն և Պաւ-

դիկեան աղանդին վրայ հետ զհետէ յաւելցուած երանգները՝ կարծուածէն շատ աւելի եղած են, ժամանակի կացութեան և ազգային առանձնայատկութեանց և պարագայից բերման համաձայն: Պաւլիկեան աղանդն՝ ըստ ամենայնի յար և նման և հարթ հաւասար գնելը Մանիքեցւոց աղանդին և միլոբութեանց՝ է խիստ անկատար դադափար մի տալ անոնց մասին. և սակայն զայս կը հաստատէ Մուրացան՝ իւր Բ. նախադասութեանը մէջ: Բայց մենք պիտի ջանանք ցուցնել, թէ Պաւլիկեանք՝ ժամանակին և պարագայից համեմատ ուրիշ շատ տարբեր ձևակերպութիւններ ևս մոցուցին իրենց համայնքի մէջ, որոնք Մանեսի և անոր յաջորդաց մտքէն անգամ անցած չէին, թող թէ գործադրուած: Դեռ խնդրական համարելու ենք Մուրացանի Գ. նախադասութիւնն իսկ, որով ուզած է նա հաստատել, թէ Մանիքեցւոց աղանդը՝ իւր ծագմանէն երեք և կէս դար վերջ հազիւ մուտք գտաւ Հայոց մէջ. վասն զի մեր կարծիքով՝ նոյն իսկ չորրորդ, հինգերորդ և վեցերորդ դարերում ոչ միայն մտած՝ այլ հաւանօրէն արմատ իսկ ձգած էր հայ հողի և ազգաբնակչութեանց մէջ՝ տարբեր անուանակոչութեամբք. իսկ յէ դուռն բուն Պաւլիկեան անուամբ վերելեացաւ, Մէդուսայի պէս այլ և այլ կապանքներ լուծելով և տարբեր կերպարանքներ առնելով: Ուստի մինչև հիմա ըրած մեր այս գիտողութիւններէն կարեն իմանալ ընթերցողք, թէ ի՞նչ տեսակէտերով պէտք է՝ և մենք մտադիր ենք ուսումնասիրել Պաւլիկեան — Թոնրակեաններու աղանդը: Եւ որպէս զի այսպիսի ուսումնասիրութիւն մի հաստատուն հիման վրայ յեցած և ոչ օգոյ մէջ կեցած ըլլայ՝ պէտք է ցուցնել այն հին և նոր աղբիւրները՝ զորս ճանաչելու միջոց ունեցանք, և ոյք քննադատական արուեստին առաջնորդութեամբը դիմելով 'ի մի՝ կարող են կազմակերպել վերոյ յիշեալ աղանդոց մրկածուփ ծոփն, որուն յատակն ամէն բանէ աւելի՝ կը լուզան զառածմունք և հրէշք մարդկեղէն մտաց, և 'ի վերոյ կը չնչեն հովեր և կարիք ախտից և ունայնասիրութեան:

Հին աղբերաց նկատմամբ՝ դիտելու ենք որ մեր ազգին և աշխարհի մէջ կատարուած իրաց համար աւելի նշանակութիւն ունին տոհմայինք, և տոհմայնոց մէջ ալ նշանաւոր են Ասողիկ, Գ. 3, Ար. Լաստիվերտցի՝ գլ. ԻԲ և ԻԳ, Գր. Մադիսարոս⁽¹⁾, Ն. Շնորհալի⁽²⁾, Գր. Նարեկացի՝ իւր վերոյիշեալ թղթովը, Թովհ.

1. Թուղթը առ Կաթողիկոսն Ասորոց և առ Սարգիս՝ Թոնրակեցի առաջնորդն Թուլայից:

2. Թուղթ առ Միլագետոս Ասորոց:

Օձնեցի(¹), Անանիա Նարեկացին՝ արդէն յիշուած կրկին գրութիւններովն, որոնց ճոխն և ամենապատումը մեզի հասած չէ դժբաղդաբար, բայց անոր զեղմունքը տակաւին կը գտնուին յետագայից գրութեանց մէջ՝ փոքր 'ի շատէ, և Թէոդորոս(²) Քրոթենաւոր : Իսկ յօտարաց՝ հնագոյն և հմտագոյնքն են նախ Պետրոս Սիկելիացին(³), որ կը ծաղկէր մօտ 840 փրկական թուականին. բայց իւր գրութեան նիւթը՝ հայ աղբերացմէ հաւաքած է, յամի Տեառն 868—869, երբ կայսեր կողմանէ զրկուեցաւ 'ի Տեփրիկա կամ՝ Տիվրիկ, իբր յանձնակատար, նոր Մանիքեցոց հետ գերելոց փոխանակութեան վրայ բանակցելու համար. և տեղոյն Պաւղիկեցի իշխանին հետ, որուն անունն էր Խրիշտոխիւր, վիճաբանութեան իսկ ելաւ՝ դարձնելու համար : Իսկ անոր գրութեան բուն ժամանակամիջոցն՝ է մօտ յամի 872. այս ինքն է 'ի Կ. Պօլիս վերադառնալէն վերջ : Երկրորդ աղբիւրն է բազմահմուտն Փոտ(⁴), որ կենդանի մատենադարան մի կոչուելու արժանիքն ունի հին ազգաց և բիւզանդական մատենագրութեանց պարունակութեամբ :

Նոր աղբերացմէ՝ ուշագրաւ են Greseler(⁵), Neander(⁶), Wiener et Engelhard(⁷), Journal des Religions (Paris), Wetzer(⁸) և Welte, և Bergier(⁹) իսկ յազգայնոց, բայց 'ի վերս յիշուածներէն, ծանօթ էին ինձ Հ. Միք. Չամչեան(¹⁰), և Աղ. Երիցեան(¹¹) :

Օտարազգի հին աղբերաց այն երկասիրութիւնքը, զոր յիշեցինք, գրէթէ ամէնքն ալ Պաւղիկա — Թոնրակեցիներու ազանդը՝ Մանիքեցոցին հետ նոյնը կը թուին համարել, վերջնոյն անունը միայն դրոշմելով իրենց գրութեանց ճակատին վրայ, թէ-

1. Ընդդէմ Պաւղիկեանց և Երեւթականաց գրած ճառերուն մէջ. տպ. Վենետիկ, 1833 :

2. Ընդդէմ Մայրազումեցոյն. Վենետիկ 1833 :

3. Hist. de Manichoeis. Bibl. Patrum, Lugd. XVI, 753 :

4. Enarratio de Recentiorum Manich. Lib. I. Տես Bibl. Patrum, Gallandii, XIII, ed. Venetiis CIOCCCLXXIX ;

5. Etude et Critique, II, I.

6. Histoire de l'Eglise, III.

7. Journal Critique, VII, 1 sq. 129, sq.

8. Dictionnaire Encyclopédique de la Théologie Catholique. Traduction de J. Goshler, Paris, 1863, Tome XVII.

9. Dictionnaire de Théologie, Lille, 1844.

10. Պատմ. Հայոց. հտ. Բ :

11. Փորձ. Զորորդ տարի N°. X. տպ. Տփղիսի, 1880.

պէտե փոռ՝ Պետրոս Սիկիլիացիէն աւելի քննաբան գտնուելով՝ Նորաճիւն⁽¹⁾ Մանիքեցւոց յաւելուածը կ'ընէ, որ շատ բան կը նշանակէ։ Իսկ ազգային մատենագրաց քով հազիւ հազ⁽²⁾ Մանիքեցի անուան յիշատակութեան կը հանդիպինք Պաւղիկեանց վրայ խօսած պարագայից մէջ, այլ մերթ Պաւղիկեան, մերթ Երևութական, մերթ Թոնրակեան, և այլն, յորջորջած են ընդհանրապէս, իբրու այն թէ այս վերջիններս՝ Մանիքեութենէն բոլորովին տարբեր աղանդներ ըլլային։ Սակայն այս ընդհանուր երևոյթս՝ ունի իւր մասնաւոր պատճառները, զոր այլուր պիտի տեսնենք։

Հին աղբերաց այս անորոշ և տարտամ կացութեան պատճառաւ նորք ևս մինչև ցայսօր որոշ և վճռական սահման մի չկարացին տալ Մանիքէա—Պաւղիկեան աղանդի մասին. որով կրօնից պատմութեան մէջ ահագին նշանակութիւն ունեցող և Արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդները դարբերով յուզող այս բազմագլխեան աղանդը մնաց ցարդ իբրև գորդեան անլուծանելի կնճիռ մի։

Պատիւ անոր գաղտնիքը լուծելու և բնորոշ գաղափար մի կազմելու միակ միջոցն է, ըստ իս, ունելով այն հանգոյցի նախկին ծայրը, կամ լաւ ևս՝ գտնելով անոր նախնական սկզբունքները, զորս հիւսեցին Մանի և Մանիքեցիք, դարձնել զայն ժամանակաց բազմաշրջիկ անիւին վրայէն, անցնել արեւելեան ազգաց և բազմակերպեան հերետիկոսութեանց գիւթիչ միջնորդութենէն, — ոչք թէպէտե քրիստոնէական հողի վրայ ձևացան, բայց հեթանոսական մտաց և բարուց ներշնչութիւնք էին իրօք, և տպաւորեցին հետզհետէ այն աղանդին վրայ իրենց յարափոփոխ երանգներն և ձևակերպութիւններն, — և այնպէս գալ հասնիլ մեր դարափերջին, յորում աւարտեցաւ այն հանգուցին վերջին ծայրը՝ գողցես իմն վերստին հիւսուելու և ձգուելու համար յարեւելից՝ յարեմուտս և հիւսիսէն՝ ցհարաւ, ինչպէս որ ըսած էր Պաւղիկեան աղանդապետներէն նշանաւոր մէկն, այն է Սարգիս։ Այո՛, պէտք է նախ դիտել, թէ Մանիքեցւոց աղանդն ի՞նչ էր իւր ծննդեան կամ նախկին կազմութեանը մէջ, և թէ յետագայ դարուց մէջ ի՞նչ նոր կերպարանափոխութիւններ և անուանակոչութիւններ ստացաւ։ Եւ ստուգիւ այսպիսի հարց և փորձ մի ընեն՝ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ լրջօրէն քննել և իմանալ Պաւղիկա—Թոնրակեան աղանդի ծագումն և յառաջիկա-

1. Δι' ἧτοις περὶ τῶν νεοφάντων Μανιχαίων ἀναβλαστῆσθαι.

2. Գր. Նարեկացւոյ միշտալ թղթին մէջ միայն գրուած է «Մանիկեցոց», այսինքն է Մանիքեցւոց։

դացումը։ Սակայն այս ալ պէտք է ըսել, թէ ես հօս ոչ թէ այս ազանդոց բոլորական պատմութիւնն՝ այլ այն ազանդին ե պատմութեան շարժիչ պատճառներն ե պարագաներն աւելի մատնանիշ ընելու նպատակ ունիմ։ Բայց աստի՛ պիտի ջանամ, բոտ կարելոյն, լուսաբանել նոյնպէս պատմութեան միջին կողմերը։

Գնոստիկածին այն հինաւուրց ազանդը, որ զուգելով արեւելեան վառ երեակայութիւնն՝ արեւմտեան սրամիտ խոհերու հետ՝ ընկղմեցաւ ե ընկղմեց հնդ. — արիական ազգերը մերթ բնութեան գաղտնածածուկ ե ստուերանիստ խորոցը մէջ, ե մերթ արփա՝ ճեմեց մարդկութեան հորիզոնին վրայ՝ պսակելով իւր կախարդաւար գլուխը բիւրազգի բժժանօք։ որ մերթ հարուածեցաւ մինչ 'ի մահ ե պարտասեցաւ, ե մերթ ելաւ դարձեալ յասպարէզ՝ խաղալու իւր մեզական դերն, ընդհանրապէս Մանիքեան կողմէն ե ճանչցուած։ Սակայն այս անուանակոչութեանս, ինչպէս ե անոր ծագմանը մասին, կը տարաձայնին իրարմէ աւրելեան ե արեւմտեան աղբիւրք ⁽¹⁾։ Առաջինները, այսինքն է առու-

1. Զորս քննասիրաց դիւրութեան ե գրութեան ատաղձի համար՝ կարեւոր կը համարիմ աստէն յիշատակել։ Ս. Արքեպիստոս՝ Acta Disputationis cum Manete, որուն ասորի բնագիրն անյայտացել է ե միայն լատիններէն հին Թարգմանութեամբը ծանօթ. — Աղեքսանդր Լիկապոլսեցի՝ տես Gallandi, Bibl. Patrum t. IV. — Սրապիոն Թունիզացի. — Տիտոս Բոստրացի. — Դիոնիսոս Աղեքսանդրացի։ Սոցա դործերը կը գտնուին առ H. Canisii, Lect. antiq. ed. Basnage, Amstelodami 1725, vol. I, ե Gallandi, Bibl. Patr. t. V, VI, — Ֆրապիոս, — Մարիոս, — Վիկտորին Ափրիկեցի. Liber ad Justinum Manichoeum, contra duo principia Manich. in Sirmordi Opera varia, t. I, ե Gallandi, t. VII. — Ս. Եփրեմ Սարգի՝ Ճառ Վիճար, ընդդէմ Հերետիկոսաց, — Ս. Եսպիսան Haeres. 66. — Ս. Կիւրեղ՝ Catech. VI. — Ս. Ոգոստինոս՝ De Actis cum Felice Manichoeo, De More Manich., Contra Juli, De Genesi, contra Manich. Liber de Haeres. C. 46; — Այսպէս նաեւ Ս. Հերոնիմոս. Ռուփինոս, Մեծն Լեոն ե Պրոդիգիոս, Մեծն Բարսեղ, Ապոլինար, Դիոդոր Տարսուեացի, Եւսեբիոս Եւսեսացի։ Մեր տուրը Հարցմէ նշանաւոր է Եզնիկ՝ իւր Եղծ աղանդոց փոքրիկ բայց անմասն երկատիրու թեամբը։

Իսկ նորերէն՝ Տիլլոն՝ Mém. t. IV, l'Hérésie des Manichéens, p. 367-411, — Բոստրոք՝ Hist. Critique de Manichéisme et du Manichéisme, Amsterdam, 1734 — 1739, 2 Vol. — Կալ՝ Hist. liter. script. ecl. s. v. Manes, Basileæ, 1741, vol. I. p. 138-45. — Վալյս Hist. Haeres. V. I, p. 683. — Բասնագիոս՝ In Praef. general., C I. — Հ. Թովմ. Չեքքարի՝ Exercitationes in universa Leonis M. Opera, Romæ, 1751, p. 1-200. — Ս. Եւանդոք՝ Hist. de l'Église, t. I, part. II, p. 813-59, Hambourg, 1829. — Վեյդեր ե Վեյտ՝ Dictionnaire Encyclopédique de la théologie, t. XIV. p. 165-175, Paris, 1862. — Բեաթիէ՝ Dictionnaire Encyclopédique, Lille, 1844:

րա—արաք և հայա—պարսիկ հեղինակութիւնք, թէև համեմատութեամբ կրտսեր, բայց որովհետև մի և նոյն հողի և ազգաբնակութեանց մէջ կ'ապրէին, յորս ամէն ինչ էր աւանդական անցելոյն, և ուր ապրեցաւ և գործեց նա ինքն Մանի: Ուստի ըստ այսմ անոնց վկայութիւնքն ևս աւելի ճիշտ և նշանակալից ըլլալու են՝ քան թէ յոյն և լատին աղբերացը, որոնք թէպէտև հնագոյն, թէպէտև ծանրակշիռ՝ բայց դրէթէ մի և նոյն ականէ կը ըզխեն և միակերպ կ'ընթանան: Այո՛, 'ի նկատի ունելով Ս. Արքեպիսոսի յիշեալ գրութեան յունարէն թարգմանութեան մի գոյութիւնը՝ կարելի է ըսել, թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացին, Եպիփան, Սոկրատէս, Թէոփորիտոս և այլ Հաբք Դ դարուն զայն կարգացել և անոր հետեւել են, թէպէտև յարդեաց ոմանք հակառակը կարծեցին: Ուստի բաց 'ի Բոսորոսէ և Նէանս գրէ՝ քննադատք առ հասարակ կ'ընդունին Ս. Արքեպիսոսի Գործերն իբրև բաւական աղբիւր ոչ միայն Մանեսի պատմութեան, այլ և արևմտեան հեղինակութեանց:

Ըստ Ս. Արքեպիսոսի՝ Մանէսը չէ բուն հնարիչ Մանիքեցոց աղանդին, այլ Սկիշքիսնոս՝ ոմն Սարակինոս, որ երկար ճանապարհորդութիւններ ընելէն յետոյ՝ հաստատուեցաւ յԵգիպտոս: Սա՛ Տերեքինք անունով աշակերտ մ'ունէր, որ կը կոչուէր Բռոդդաւս կամ լաւ ևս Բուդէս, և ինք զինքը կուսածին կը համբաւէր. հրեշտակի մի ձեռքով տարուած մեկնակ լերան մի վըրայ և հոն սնած: Տերեքինթ՝ իր վարդապետին համար չորս գիրք գրած կ'աւանդուի, որոնք հետեւեալ մակագրութիւններս կը կրէին. Գաղտնիք, Գլխաշոր կետեր, Աշտարան և Գաւն: Սկիւթիանոսի մահուանէն վերջ՝ այս չորս երկասիրութիւններն հետը առած Տերեքինթ չոգաւ Քաւդէութեան կեդրոնատեղին՝ Բաբելոն, որ այն ժամանակ պարսկական իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր, և չէր կորուսած դեռ իր նախկին փայլը: Հոն բարձր 'ի գլուխ պարծելով եգիպտական իմաստութեամբ՝ կը վարդապետէր համաշխարհական իրաց նախագոյակ վիճակն՝ յառաջ քան զարարագործութիւն, և արեգական և լուսնի միջոցով հոգւոց զաղթելն և փոխանցումը վիճակէ 'ի վիճակ, ն'ըսուի թէ օր մի տանեաց վրայ իր մոգական գործողութիւնները խուռն բազմութեան առջև կատարած ժամանակ՝ Սիմոն Մոգի պէս զարկաւ:⁽¹⁾ զգեստի և մեռաւ:

1. Այս գէպս՝ հայերէն «Գիրք Հերձուածոցի մէջ (տպ. Էջմիածնի 1893) Կերինթոսի վրայ եղած կը պատմուի, հանդերձ Մանեայ արարուածներով. բայց ժամանակն և պարագայք անյարմար կ'երևին:

Յետ որոյ անոր այրի կինը՝ յիշեալ չորս գրուածոց հետ եօթն-
ամեայ գերի մ¹ եա գնեց, որուն անունն էր Կուբրիկոս, զոր
ուսոյց և վարժեցոյց ՚ի գիրս և յարուեստ Տերեբինթայ։ Այ-
րին մեռնելով՝ պատանին Կուբրիկոս գնաց Պարսից ոստանը,
և տեղափոխութեան հետ՝ անունն ևս փոխելով կոչուեցաւ Մա-
նէս, ըստ յունին։ Բայց արեւելեայք Մանի կը յորշորջեն։ Իսկ
լատինք՝ Մանիքեոս⁽¹⁾։

Մանէս՝ ունեցաւ անդ երեք աշակերտներ, Թովմաս, Առ-
տաս և Հերմաս, որոնք Ասորի քրիստոնեաներ եղած կ'երևին՝
ըստ հնչման անուանց, զորս յղեց, կ'ըսուի, ՚ի Հնդիկս և յԵ-
գիպտոս՝ իր աղանդը տարածելու նպատակով։ Թէպէտև դեռ ամ-
բողջ գրութեան մի վերածած չէր զայն, այլ ժամանակակից Մո-
գութեան և Քաղէութեան պարունակին մէջն էր։ Այս ժամա-
նակ Շապհոյ, — հաւանօրէն Երկայնակեցի, — արքայորդին ծա-
նոր կերպով հիւանդանալով՝ խոստացաւ Մանէս արքայից ար-
քային բժշկել զնա իւր մոգական արուեստովը։ Բայց վրիպեցաւ
ի հնարից։ մեռաւ արքայորդին, և Մանէս թագաւորին հրա-
մանաւ բանդ դրուեցաւ։ Երբ մոռացած նա իր կրած վշտե-
րն՝ ապագայ աղանդին կազմակերպութիւնը կ'երկնէր ՚ի մոտի,
դարձան անոր արբանեակներն և պատմեցին, թէ անկարելի է
ծաւալել նոր վարդապետութիւնը։ վասն զի քրիստոնեայք մեծ
ընդդիմութիւններ կ'ընեն։ Այս ատենս հրամայեց հնարագէտն
Մանէս՝ իրեններուն գնել շուտով քրիստոնէից սրբազան գը-
րեանը։ և իւր անսովոր աղանդը քրիստոնէից ևս գիւրամատչելի
ընելու համար, մոռածեց իր հեթանոսական գրութեան՝ քրիս-
տոնէական երևոյթ մի տալ։ Եւ բաղդը բանեցաւ։ զի հանդի-
պելով Ս. Գրոց այն տեղոյն՝ ուր Հոգւոյն Սրբոյ դալուստը կ'ա-
ւետի՝ տարակուսեալ և լքեալ մարգկութեան, իշխեց նա յետին
յանդգնութեամբ իրեն պատշաճեցնել զայն։ Խորախուսեց այսու
իր յուսարեկ աշակերտներն և զրկեց վերստին քարոզելու իր
աղանդը։ Քիչ օրէն ինքն իսկ փախչելով բանդէն՝ ամրացաւ Մի-
ջագետաց և Պարսից սահմանադուիւր գտնուող Ալաքիոն գոգե-
կին մէջ։ և այն հողին վրայ՝ ուր Միաւստոշաճոյքեան և Երկու-
ոյքեան կրօնքները մերթ բուռն կերպով իրարու կ'ընդհարկա-
նէին, և մերթ ալ գնոստիկեան իմաստութեան և Հնդ-արիա-
կան բնապաշտութեան յօդերով կաշկանդուած՝ երկու իրարա-
պատ վիշապներու նման կը կնճռէին, հօն նախ սկիզբն տուաւ
իւր անսովոր գործին։

1. Տես առ Ֆապրիցիոսի, Bibl. Graeca, ed. Harles, vol. VII, p. 310-311,
այս անուանց ծագման մասին եղած տարբերութիւնները։

Յաջող ելք ունենալու համար՝ վատակեցաւ Քաշկարէն Մար-
կելոս անունով հարուստ և զօրաւոր մէկն, որուն, իբրև Քրիս-
տոսի առաքեալ, յորդորական նամակ⁽¹⁾ մ'ալ գրեց՝ ընդունե-
լու իւր աղանդը, որուն մէջ գողցես իմն կը ներկայացնէր զԱս-
տուած՝ իբրև հեղինակ չարին. իսկ զՔրիստոս իբրև լոկ մարդ-
կանանցած ին։

Մարկելոս՝ իմացոյց այս բանս Ս. Արքեպատի, որ չդանդաղե-
ցաւ բնաւ հրաւիրելու զՄանէս հրապարակային վիճաբանու-
թեան։ Հրաւերքն ընդունուեցաւ, և Մանէս յաղթուելով քրիս-
տոսազօր մեծ իմաստասիրէն՝ վերադարձաւ իր ամրոցը. բայց
հօն կալանաւորեցաւ հրամանաւ Շապհոյ, և յամի Տեառն 277
կենդանւոյն մօրթեղերծ եղաւ իբրև հերետիկոս։ Ահաւասիկ
Մանիքեցւոց աղանդապետի համառօտ պատմութիւնն՝ ըստ ա-
րեմոեան աղբերաց։

Իսկ արեւելեան աղբիւրք՝ տարբեր կերպով կը ներկայացնեն
զայն։ Մանի՝ Պարսիկ էր, կ'ըսուի, ծագմամբ և քրմական նը-
շանաւոր ընտանիքէ մի։ Իր մանկութենէն 'ի վեր զրադայտա-
կան վարդապետութեան և կրօնից մէջ ծնած և սնած էր. իսկ
հասակն առնելով՝ ընդգրկած էր զՔրիստոնէութիւն և եղած
հովիւ ինչպիսի քրիստոնեայ հօտին։ Տփգոհ ըլլալով իւր նոր կը-
րօնքէն՝ ուզեց մէկ դրութեան վերածել Քրիստոսի և Զրադաշ-
տայ վարդապետութիւնքը, և ինքզինքը ներկայացուց իբրև բա-
րեգարդիչ ոմն՝ յԱստուծոյ կոչուած և ներշնչուած։ Այսու հան-
դերձ վերստին հալածուելով 'ի քրիստոնէից՝ արտաքսեցաւ 'ի
բաց։ Յամին 270 շահեցաւ Շապհոյ բարեկամութիւնը. բայց երբ
Մոգերը ծանուցին և ամբաստանեցին զնա իբրև միւրրեցուցիչ՝
փախաւ նա արեւելեան Հնդկաստան և 'ի ճինս։ Ժամանակ մի
ծածկուած միաց թուրքաստանի այրերէն միոյն մէջ, ուր յօ-
րինեց չարք մի պատկերներու, որոնք այլաբանօրէն ձևերով կը
ներկայացնէին իր վարդապետութիւնը, և յետոյ կազմեցին այն
խորհրդաւոր գիրքը՝ զոր Պարսիկը անուանեն Երտէնկի—Մա-
նի։ Կը համբաւէր, թէ ինքն ունէր օդոյ մէջ վերաթիւնելու զօ-
րութիւն մի, և թէ անտի բերած էր իւր սրբազան մատեանը։
Կ'աւանդուի, թէ արքայն վաւաճ ուզած է անգամ մը ներկայ
գտնուելու Մանեայ՝ Պարսից Մոգերուն հետ ըրած վիճաբա-
նութեանը, ուր դարձեալ միւրրեցուցիչ յայտնուեցաւ Մանի. և
չուզելով յետս կոչումն ընել, յամին 277 եղաւ մօրթեղերծ։

1. Այս նամակս հասած է առ մեզ, և կը գտնուի Ս. Արքեպատի Acta Dis-
putationis contra Man., n. 5, և Ս. Եպիփանի Haeres, 66, n. 6, գործերուն մէջ։

իսկ անոր կալին լեցուելով կախուեցաւ Ճոնտիքապուրն քաղաքի դրան վերեւ՝ միւս հետեղներն ահաբեկելու համար։ Ահա արեւելեան աւանդութեանց հակիրճ բովանդակութիւնը, որ ինչ ինչ կէտերով կը տարբերի արեւմտեայց աւանդածներէն։

Բայց կան էական կէտեր՝ որոնք արեւմտեան աղբերաց քաջ կը համաձայնին։ օրինակ իմն՝ դնելով Մանէսի մահը փրկչական թուականին 277, թէև անոր չարատանջ մահուան պատճառ եղող արքայք բոլորովին կը տարբերին իրարմէ։ այսինքն է ըստ առաջնոց՝ Շապուհ, և վրամ ըստ վերջնոց։ Եզնիկ՝ արեւելեան և արեւմտեան աղբերացմէ նշանակուած՝ բոլորովին տարբեր պատճառ մի կու տայ Մանեայ սպանման։ այսինքն է՝ « Յանգիմանեալ յաղջկանց խողտելոց՝ մորթեղերմ մահուամբ պակասեցաւ ի կենաց »։ Տես տպ. վննետկոյ, 1826։ Մանէսի աղգային ծագման մասին իսկ՝ երկուստեք եղած տարաձայնութիւնը՝ հակասական ըլլալէ հետի է։ որովհետև արեւմտեան աղբերք՝ թէպէտև անոր ազգութիւնը նշանակած չեն, բայց Պարսիկ ըլլալն ալ մերժած չեն այնու։ Սակայն մէկ կողմէն մեզ ընծալուած կուբրիկոսն, իսկ միւս կողմէն Մանի անուանց աչքի դարնոյ տարբերութիւնը՝ Մանէս և Մանիքէոս ուղղագրութեան ձեւերուն տակ գեռ աւելի կը խրթնանան և կը կնճռին։ մանաւանդ թէ եզրակացնել կու տան, թէ Մանինեանց աղանդապետին անունը կամ ազգանունն այլ ինչ եղած է երբեմն։ և թէ այս վերջին պիտակ անուններս յետոյ ուրեմն դրուեցան անոր՝ բոլորովին տարբեր պարագայից մէջ։ Եւ իրօք Ս. Արքեպիստոս⁽¹⁾ կը թուի հաստատել մեր կարծիքը։ զի կը ծանուցանէ, թէ ասորա — քաղգեարէն լեզուի մէջ, որով գրեց նա իր գործերը, Մենահեմ⁽²⁾ = Menahem, Manem Միսիքաբի կը նշանակէ, որ կը համապատասխանէ յուսարէն Παράκλητος ին։ Եւ ինչպէս տեսանք, նա իւր գրութիւնն և դրութիւնը հաստատելէն վերջ, այսինքն է յամի Տեսառն 270 ստուգիւ այս մակդիրս իրեն սեփականեց։ Եզնիկ⁽³⁾ միշտ արեւելեան ձեւով՝ Մանի՝ կը վարէ։ որ աւելի հին է, ինչպէս տեսանք փոքր ինչ յառաջ և համապա-

1. Acta Disp. Contra Man. n. 36.

2. Առանց մերժելու Ս. Արքեպիստի մեկնութիւնը՝ աւելի հաւանական կը թուի ինձ ստուգարանել Մանէս կամ Մանի անունը արիական բարբառո՝ Manyu, սանսկրիտ Manyu, զէնդ Mainyu, այսինքն է հոգի, միտք, մտածոքիւն և փոխաբերաբար՝ նաև մարդ, սրաց նախկին և հնագոյն ուղղագրութիւնք են manus և manu, manas և mananh. Տես Fick, Indogermanisches Wörterbuch. p. 294, Göttingen, 1871.

3. Եղծ աղանդոց. վննետիկ, էջ 116, 117. 287, 290, 293.

տասխանող պարսիկ, զանդիկ եւ սանսկրիտ բարբառին: Իսկ Գր. Նարեկացւոյն ծանօթ է նաեւ արեւմտեայց Կուբրիկոսը՝ բայց տարբեր ուղղագրութեամբ, այսինքն է՝ Կոււմբրիկոս, որ աւելի ճիշդ կը թուի ինձ, որով կարելի է սրբագրել յոյն եւ լատին ձեռագրաց հետեւեալ աղաւաղ ձևերը *Kιβριον, Corbicium, Urbicum*:

Իսկ Մանէսի գրութեան նկատմամբ՝ երկուստեք մեծ անմիաբանութիւն մի կը տեսնուի. զի Տերերինթէն մնացած եւ արեւմտեան աղբիւրներէն յիշուած չորս գրութեանը՝ գէթ ըստ արտաքին ձայնին նոյնութիւն մի չեն ցուցներ արեւելեան կամ պարսիկ աղբերաց յիշատակած Էրտէնկի—Մանի մակագրութեան հետ: Այս անուանակոչութեան նշանակութիւնն ինձ ծանօթ չէ. սակայն հնգկա—գերմանական *erdenken* կամ *denken* բառին հետ ուղղակի ազգականութիւն կամ աղերս մ'եթէ ենթադրենք, այն ատեն կարելի է հետեւնել, թէ Էրտէնկի—Մանի՝ Յիշատակաբան կամ Գիրք յիշատակաց Մանէնայ թարգմանուի: Եւ հաւանօրէն այս Էրտէնկի—Մանի՝ խմբագրութիւն ինչ էր քառամասն քառանուն գրոցն Տերերինթայ, զորս յիշատակեցինք յառաջագոյն: Գաղտնիք կոչուած մասին մէջ բարգաւաճելով կը ներկայացնէր Մանի՝ մոգութեան այլ եւ այլ արուեստները, երեսութեան եւ Մանիքեցւոց համայնքի մէջ գործուած ծածուկ բաները: Գլխաւոր կէտերով՝ կը ներկայացնէր իր աղանդին կամ հաւատապատումի էական եւ հիմնաւոր սկզբունքները: Անշտարակովը՝ կ'ընծայէր Նոր կտակարանէն խեղաթիւրուած տեղեր եւ ծուռ վարդապետութիւնները: Իսկ այս երեք գրքերը Մանէայ Պատկերներուն հետ ի միասին կը կազմէին անոր եւ բոլոր Մանիքեցւոց Գանձը կամ գաւառաբանութիւնը: Ուստի այս մեկնութեամբս կ'ունենանք Մանէայ միակ գլուխ գործոցը, եւ ոչ թէ իրարմէ հնգաթիւ տարբեր գործեր, ժամանակագրական կերպով, ինչպէս կը կարծեն ոմանք յարգեաց, տեսնելով այն խմբագրութենէն մեզի հասած հատուածները միայն եւ կամ հաստատուած Ս. Եպիփանու *Adversus Haereses. lib. II* գրոց մէկ տեղոյն վրայ, ուր կ'ըսուի. «*Libros enim varios edidit, quorum unus viginti duas in partes distributus est, alphabetico ordine pro literarum quibus Syri utuntur numero*». Մեր այս կարծեաց իբրեւ մի այլ կռուան համարելու է այն իրողութիւնը՝ որ պարսիկ աղբերք՝ չորս առանձին գրութեան յիշատակութիւն չեն ըներ, այլ Էրտէնկի—Մանի միայն կը յիշեն:

4. Զի առ Ուխտն Կնաւայ գրուած Թղթոյն մէջ Թուելով զնախահարս Թոն. բակեանց կ'ըսէ. «*Արդ՝ զինչ պարգևս ընտրութեան տեսեալ 'ի գարշելին Կոմար յիկոսոս*»:

Բայց կարեորը մեզի համար է գիտնալ, թէ ինչպիսի՞ պատ-
ճառներ մղեցին ՎՄանէս յօրինելու այն հաւատապատում դը-
րութիւնն. ինչ կը պարունակէր այն գլուխ գործոցն, և թէ
ինչպիսի՞ ազդեցութիւններ ունեցաւ իր ժամանակցաց և յետա-
գայ դարուց վրայ:

Մարգկային ազգի պատմութեան մէջ չի կայ բան մի՞ որ այն-
քան բուռն կերպով յուզած ըլլայ հին աշխարհն, ինչպէս և
նորը, հեթանոսութեան արբանեակները՝ զոյգ ընդ քրիստոնէ-
ից, ինչպէս յուզեցին ճմարտութեան և ստութեան, արարչու-
թեան և ինքնագոյութեան, բարոյ և չարի, երջանկութեան և
թշուառութեան, հոգւոյ անմահութեան և հանդերձեալ կենաց,
գոյութեան և չգոյութեան խնդիրները: Բնութեան Դրոշքեան
հեղինակին հետ՝ նոյնպէս և ջոկք ամենայն գրական իմաստասի-
րաց կը խոստովանին, թէ այս գաղափարներս այնքան ընդհա-
նուր են և խորարմատ՝ զորս պատմաբանօրէն ժխտելն անկա-
րելի է: Արդ՝ մէկ կողմէն արարածոց բնութեան մէջ՝ ամենուրեք
և ամէն ժամանակ տեսնուած բարոյ և չարի, արդարութեան
և անիրաւութեան կռիւը, իսկ միւս կողմէն ալ հոգւոյ յաւեր-
ժական ձկաման և իրաց բարեշրջութեան արտաքնայարդար ե-
րևոյթները՝ յայլ և այլ կարծիս և կրօնս բաժանեցին իմաստ-
նոց հետ նաև ռամկին մտքերը: Նոյն իսկ փրկչական թուակա-
նութեան 240ին՝ Իսիսի և Ոսիրիսի պաշտօնատարքը՝ թանձր
աւելորդապաշտութեանց և հոգեփոխութեան անդնդոց մէջ կը
թարթափէին անառաջնորդ: Ինդոսի և Գանգէսի միլիոնաւոր
բնակիչները՝ համայնաստուածութեան և բնապաշտութեան ա-
նել բաւղին մէջ կը տարուբերէին: Պարսկաստանի և Մարաս-
տանի ազգաբնակութիւնները՝ մերթ արեւաշտութեան և մերթ
Երկուութեան, այսինքն է բարոյ և չարի հակաքառչ սկզբունք-
ներու նժարից մէջ կը շարժէին մշտատատան և տարակու-
սեալ: Յոյնք և Իտալիա՝ Նոր-Պղատոնական կամ գնոստիկեան
վարդապետաց հետ մերթ բանականութեան և մերթ սկեպտա-
կանութեան մէջ կը յածէին և կը յածեցնէին իրենց ազդեցու-
թեան ներքե եղող ազգերն և ժողովուրդները: Հրէից և Ասոր-
ւոց պէս գերազանցօրէն միաստուածեան ժողովուրդք՝ կորսնցը-
նելով իրենց հաւատոյ և յուսոյ հաստատութեան խարխիւը,
մամոնայի միայն կը ծառայէին, ամենուրեք լինելով արգելք քը-
րիստոնէութեան և ամէն ազանդաւորաց գործակից: Թէպէտև
ամէնքն ալ ճմարտութեան և բարութեան էին հետամուտք, բայց
կարծիս միայն և երկրպայութիւնս կը տեսնէին: Ամէն բանի մէջ
դժուարութեանց անանցանելի լեռներու կը հանդիպէին՝ այն

մտաց և միլիտարիզմի գիշերական մէջ, Քրիստոնէութիւնը՝ թէև իր լուսաւոր վարդապետութիւնը ծաւալած էր՝ արդէն այն մըտաւորական խաւարի մէջ, և Ս. Հարց անպարտելի փաղանգ մ'իս հանած էր իր գերազանցութեան իբրև մի մի վկաներ. բայց որովհետև բարձրամիտ հեթանոսութիւնը չէր ուզեր տակաւին գերել իւր համոզումն և բնաւորական ազատութիւնը՝ յայտնեալ ճշմարտութեանց ներքև, այն պատճառաւ իսկ ծագեցան բազմահոյք հերետիկոսաց. և Արեւելք և Արևմուտք առ հասարակ կ'երկնէին ի գիւտ ճշմարտութեան. մանաւանդ երբ նոր կտակարանն ևս եղաւ անոնց ասպարէզ միջութեան. Քրիստոնէութիւնն իբրև նորապահն իմն զօրութիւն՝ չփոխեց բոլոր հինաւուրց աղանդներն, և հեթանոսք եկան խառնուեցան ընդ քրիստոնէայս. մարդկային միտքն ընկճուած կը զգար ինքզինքը գերբնական ճշմարտութեանց հանդէպ, և գերբնականը՝ կարծես թէ կը մնար անոնց միշտ անտես և անհաս. Այս մտաւորական ընդհանուր պատճառաց վրայ՝ յաւելցնելու ենք այն քաղաքական — բարոյական մեծ յեղափոխութիւնը, որ կատարւեցաւ յամի Տեառն 226, այսինքն է Սասանեան Հարստութեան և զրադաշտական դէնի վերանորոգութիւնը՝ Արտաշիր Ա. ձեռքով, զորս Պարթևները կռապաշտութեան վերածած էին՝ Քրիստոսէ երկու և կէս դար յառաջ:

Արդ՝ կրօնական և իմաստասիրական և քաղաքական այսպիսի համաշխարհական տագնապի մի ժամանակ՝ յասպարէզ ելաւ Մանի, որ և նումբրիկոս. որ ուզելով ամենուն ընդունելի վարդապետութիւն մի հնարել, առաւ իր ժամանակի ամէն ազգաց և աշխարհաց մէջ շրջող կրօնական և իմաստասիրական հաւատալիքն, և իւր ճարտար գրչին և գաղափարաց կաղապարի մէջ ձուլելով զանոնք՝ ուսումնական դրութեան մի վերածեց,

Հ. Բ. Ս.

Շարունակելի